

ОСНОВНІ ЗАХОДИ УРЯДУ МИКОЛИ I В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ВІЙСЬКОВИМИ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ

У статті розглядаються перетворення в системі управління військовими навчальними закладами в II чверті XIX ст. Аналізуються причини, що призвели до необхідності перетворень, умови та напрями діяльності створених урядом органів управління військовими навчальними закладами.

Ключові слова: імператор Микола I, перетворення, управління, військові навчальні заклади.

Розвиток системи управління закладами військової освіти був одним із першочергових завдань урядових кіл Росії, і особливо це стає очевидним за часів правління імператора Миколи I. Тому процес підготовки військових кадрів російської армії в другій чверті XIX ст. необхідно розглядати через здійснення основних заходів урядової політики в цій сфері.

У першій чверті XIX ст. центральне управління військовою освітою було дуже слабким. Хоча й існувала, створена 1805 р. Рада у справах військових училищ, яка розповсюджувала свою владу на військові навчальні заклади усіх типів, але її компетенція не була чітко визначена. Оскільки голова Ради цесаревич Костянтин Павлович з 1815 р. переважно жив у Польщі, була спеціально запроваджена посада Головного директора Пажеського, кадетських корпусів та Дворянського полку, який вирішував поточні питання. Широкими повноваженнями також були наділені керівники навчальних закладів.

Характерною рисою системи освіти в Російській імперії в цілому і військової зокрема було те, що вона сприймалася в урядових колах не тільки як система підготовки спеціалістів, але й як місце, що може бути сприятливим або несприятливим для розповсюдження усіляких, у тому числі й антиурядових, ідей. Саме тому особлива увага була приділена формуванню такого типу особистості вихованця військового навчального закладу, який би відповідав завданням та напрямам самодержавної політики. Тому з перших років

правління Микола I узяв військові навчальні заклади під свій особистий контроль та патронат.

Необхідно зазначити, що в цей період у галузі військової освіти домінували дві основні ідеї: боротьба з “революцією” та боротьба з інакомисленням. Прояви інакомислення Микола I вважав наслідком неправильного виховання та хибного вибору пріоритетів у галузі освіти. Вже в перших відгуках на події 14 грудня 1825 р. лунали пропозиції дворян з приводу внесення змін у систему виховання та освіти [6, с. 152, 154, 169-171], і Микола I цілком поділяв подібні погляди.

Ось чому була змінена політика уряду в галузі освіти. Виступаючи проти гуманітарної освіти, а особливо проти викладання філософії в значних обсягах, уряд намагався спрямовувати свої дії на заохочення розвитку професійно-технічної, медичної та особливо військової освіти, що мала практично-прикладний характер [3, с. 121].

У такий спосіб, змінивши пріоритетні напрями розвитку освіти, Микола I прагнув покласти край інакомисленню та вільнодумству. Єдиний вихід із ситуації, що склалася на початку його правління, імператор вбачав у “правильному вихованні” підданих і особливо армії, яка завжди має відповідати своєму головному призначенню: служити самодержцю та державі.

Ще на початку свого правління імператор Микола I поставив собі за мету докорінно змінити основи управління та контролю за вихованцями військових навчальних закладів. Так, у рескрипті міністру народної освіти О.С.Шишкову від 14 травня 1826 р. вказувалося на необхідність запровадження єдиних навчальних програм в усіх закладах освіти: “Звірити та зрівняти усі статuti навчальних закладів імперії, а також розглянути і детально визначити на майбутнє всі курси навчання, визначивши й твори, за якими будуть викладатись. На жаль, я бачу, що в них немає належної й необхідної одноманітності, на якій повинні базуватись як виховання, так і навчання. Предмет цей настільки швидко може вплинути на благо державності, що необхідно негайно виправити цей недолік нашої навчальної системи” [5, с. 3].

Водночас було запропоновано надати новий устрій військовим навчальним закладам, поєднавши їх в окрему галузь державного управління. 13 травня 1826 р. на ім'я інженер-г.-л. графа К.І.Оппермана від начальника Головного штабу ЙІВ надійшов циркулярний лист, в якому було повідомлення про бажання імператора створити “Особливий комітет, який би розглянув і визначив навчальні курси для кадетських корпусів та інших закладів, що займаються вихованням молодих дворян, призначених для військової служби” [7, арк. 1]. У такий спосіб було створено Комітет у справах військових навчальних закладів під головуванням К.І.Оппермана. Микола I, призначивши голову та членів Комітету, наказав військовому міністру О.І.Чернишову поставити перед ними ряд завдань, зокрема:

- переглянути перелік дисциплін, викладання яких ведеться нині, провести чіткий розподіл класів, визначити принципи поступового переходу з класу в клас;
- визначити, які курси, що існують нині, можуть залишитись для всіх військових навчальних закладів, зробивши до них свої зауваження; які з цих курсів необхідно доповнити, а які створити заново, та якими творами слід керуватись при їх викладанні;
- Комітет цей терміново відкрити і Журнали його подавати щотижня Його Імператорській Величності через військового міністра О.І.Чернишова” [8, арк. 1-1зв].

Одним із найбільш активних членів Комітету був видатний військовий теоретик барон А.А.Жоміні. Він запропонував програму перебудови системи військової освіти, яка стала основою створення навчальних програм для військових навчальних закладів. Сформулював А.А.Жоміні й принципи викладання в цілому. Так, наприклад, він вважав, що “хороша система викладання повинна складатись із чотирьох різних ступенів: викладання початкове, викладання вище, викладання вищих точних наук, застосування цих наук у різних видах служби. Ці різні ступені викладання не повинні об'єднуватись в одному закладі, а набагато краще мати: а) для перших двох ступенів – Кадетські,

Військово-Сирітський та Пажеський корпуси, ліцеї, училища, які готують інженерів і артилеристів; б) для викладання вищих точних наук Центральне училище на зразок політехнічного у Франції” [8, арк. 87 зв.].

Основним завданням Комітету у справах військових навчальних закладів було створення “Загальних положень” та “Статуту військових навчальних закладів”. Для вирішення цього завдання 17 червня 1826 р. членам Комітету було запропоновано відповісти на ряд питань, серед яких були такі: чи має бути прийом до кадетських корпусів, як і раніше, у будь-який період року, чи його потрібно проводити один раз на рік; чи повинні існувати вікові обмеження для майбутніх вихованців, чи доцільно приймати малолітніх і в якому віці? Обговорення цих питань не викликало суперечок, і члени Комітету вирішили, що доцільно зараховувати на навчання один раз на рік, ураховуючи рівень підготовки, разом з дорослими потрібно приймати і малолітніх. Постало спірне питання про те, як треба виховувати і навчати малолітніх та дорослих вихованців – разом чи окремо [8, арк. 113-114].

Члени Комітету визначили вікові межі “малолітніх” та “дорослих”. Це, відповідно, діти від семи до тринадцяти років включно та з чотирнадцяти до шістнадцяти років. Але непокоїло членів Комітету те, що до військових навчальних закладів буде вступати якась частина дорослих юнаків, і на це були дві причини: 1) дорослі вихованці, якщо не мали перед вступом нагоди набути доброї моралі чи на це були нездатні їхні батьки, чи через сирітство й інші причини, розкладають морально й інших, які перебувають у закладі, показуючи їм погані звички і поняття; 2) траплялось, що у 14-річному і в ще більшому віці в кадетські корпуси рекомендували юнаків, які навіть майже грамоти не знають. З них неможливо було зробити хороших учнів, і вони, займаючи місця у закладах багато років, не могли потім принести користі й службі [9, арк. 28 зв.-29]. Ці та інші запитання з відповідями були внесені до так званих “листів запитів”, які стали складовою частиною “Статуту” та “Положень про військові навчальні заклади”.

Окремо на обговорення було поставлено питання про необхідність збереження замкнутого станового статусу корпусів. Прикладом вирішення такого роду питання було перейменування Імператорського Військово-сирітського дому: було запропоновано перейменувати його в Імператорський військово-сирітський дім для офіцерських синів, щоб він набув однакової чинності з іншими кадетськими корпусами не формально, а фактично. Під час заснування Військово-сирітського дому, 23 грудня 1798 р., “було визначено виховувати у військово-сирітському домі не лише дворянських, але й солдатських дітей, у тому числі дівчат, з поділом на два відділення: одне для благородних дітей, а друге – для солдатських”. Але з 1817 р. до цього закладу “приймали лише благородне юнацтво чоловічої статі”, яке “навчається, утримується і випускається на службу абсолютно на однаковій підставі з кадетськими корпусами”. Однак, дворян все ж насторожувала така назва, і, як наслідок, репутація даного закладу від цього не виграла. Виходячи з цього, члени Комітету звернулись з пропозицією на ім'я імператора: “Військово-сирітський дім називати Імператорський військово-сирітський дім для офіцерських дітей”[9, арк. 27 зв.]. Ця пропозиція була схвалена, і з 1829 р. Імператорський Військово-сирітський дім став називатися Павлівським кадетським корпусом, що остаточно зрівняло його в правах з рештою кадетських корпусів. Таким чином, для членів Комітету предметом уваги були різноманітні проблеми, які їм потрібно було вирішити.

Комітет у справах військових навчальних закладів працював протягом п'яти років. Результатом його діяльності стали проекти “Загальних Положень” та “Статуту для військових навчальних закладів”, які були затверджені імператором 1830 р. У “Загальних Положеннях” була визначена мета запровадження військових навчальних закладів, яка стала основою урядової політики в цій сфері: “військово-навчальні заклади відкриваються з тією метою, щоб юному російському дворянству дати гідне звання цьому виховання в тому напрямку, як повинно бути, аби зміцнити у вихованцях цих правила благочестя й чистої моралі та навчити їх усьому, що у визначеному для них званні

необхідно, потрібно зробити їх здатними з користю й честю служити Государю, і добробут їхнього життя повинен базуватися на несхитній відданості Престолу” [9, арк. 37 зв.].

Після затвердження “Загальних Положень” та “Статуту для військових навчальних закладів” засідання Комітету припинились, але натомість була створена Рада у справах військових навчальних закладів [5, с. 7]. Як уже зазначалося, фактично вона була заснована ще 29 березня 1805 р., тоді до її компетенції входили питання про устрій та управління військовими навчальними закладами, але з часом вона практично не діяла, тому її відновлення 1830 р. можна вважати новим створенням. Рада у справах військових навчальних закладів розпочала свою діяльність 31 жовтня 1830 р. і збиралася на засідання щотижня. Члени Ради займалися вирішенням питань стосовно благоустрою військових навчальних закладів, перевіркою виконання останніми чинних законоположень, були присутніми на іспитах вихованців у військових навчальних закладах Санкт-Петербурга. Таким чином, Рада контролювала діяльність військових навчальних закладів, які 1834 р. були поділені на три класи, а 1841 р. – на три округи: Санкт-Петербурзький, Московський та Західний, і стала основним виразником політики уряду в сфері військової освіти.

За часів імператора Миколи I не була здійснена докорінна перебудова системи центральних установ, як це мало місце за часів правління імператора Олександра I, але поступово, в результаті перетворень, були внесені значні зміни як у систему військової освіти, так і в систему органів управління військовими навчальними закладами.

Особливе місце у сфері управління та контролю за діяльністю закладів військової освіти належало Головному Начальнику Пажеського, усіх сухопутних кадетських корпусів та Дворянського полку. Протягом ХІХ ст. на цій посаді перебували виключно особи імператорського дому. Тривалий час, з 1831 до 1849 р., Головним начальником сухопутних кадетських корпусів та Пажеського корпусу був вел. кн. Михайло Павлович. Період його управління відомством військових навчальних закладів був цілою епохою в їхньому житті.

Вел. кн. Михайло Павлович “впродовж вісімнадцяти років віддано, невтомно, як християнин і вірнопідданий, з глибоким почуттям свого обов’язку допомагав вінценосному брату у великій та важкій справі виховання кадрів для армії [10, с. 11]. Його основна функція полягала в нагляді за процесом виховання й освіти у військових навчальних закладах у межах урядової політики. Також він був грозою всіх порушників дисципліни, Статуту та курців. Покарання очікувало кожного, хто наважився порушити встановлені правила. Тому, на перший погляд, складається враження, що великий князь виконував лише “каральні” функції, але, якщо звернутися до спогадів сучасників, то можна знайти в них інші думки. Вони вважали, що вел. кн. Михайло Павлович при тій зовнішній суворості, яку можна було спостерігати, мав добре й чуйне серце [2, с. 266].

Поряд зі схвальними характеристиками вел. кн. Михайла Павловича існували й недоброзичливі відгуки сучасників. До числа останніх можна віднести Л.В.Дубельта, начальника штабу Корпусу жандармів, а пізніше управляючого III відділенням ВЙІВК. Будучи переконаним монархістом, Л.В.Дубельт залишив схвальні характеристики й Миколи I, і осіб царської родини, за єдиним винятком: він вважав вел. кн. Михайла Павловича справжньою бідою Росії, людиною, яка на своєму посту завдала державі великої шкоди. Л.В.Дубельт вважав, що вел. кн. Михайло Павлович зовсім не мав уяви про те, як потрібно виховувати підрастаюче покоління: “Хіба він може бути хорошим вихователем юнацтва? Хіба він має поняття про справжнє виховання? Людина він чесна, але сердита, яка вміє думати лише про те, щоб у хлопчика гудзики були застебнуті, щоб фронт добре рівнявся і щоб діти спритно володіли зброєю. Іграшки! Хіба в цьому полягає справжнє моральне виховання? – Воля ваша, а ця людина – біда Росії. Своім фронтом він збив з толку й Государя” [4, с. 144].

Подальші перетворення у системі військової освіти були пов’язані з посиленням контролю за військовими навчальними закладами. Так, 29 лютого 1832 р. при Головному начальнику був створений Штаб управління військовими навчальними закладами. Першим начальником Штабу став г.-м. Кривцов, але вже

1835 р. на цю посаду був призначений Я.І.Ростовцев, який перебував на ній до 1860 р. На початку 40-х рр. XIX ст. при Штабі управління військовими навчальними закладами був створений Навчальний комітет, головою якого імператор також призначив Я.І.Ростовцева. Сучасники свідчать, що вплив Я.І.Ростовцева в сфері військової освіти був достатньо значний і він багато зробив для її розвитку.

Інше управління, на відміну від Пажеського і кадетських корпусів та Дворянського полку, мали Артилерійське та Інженерне училища, які підпорядковувалися відповідно генерал-фельдцейхмейстеру та генерал-інспектору з інженерної частини. Навчальні заклади для солдатських дітей з 1824 р. підпорядковувались Департаменту військових поселень, а з 1826 р. були перетворені з військово-сирітських відділень у батальйони, напівбатальйони та роти військових кантоністів.

Таким чином, у середині 30-х рр. XIX ст. внаслідок вжитих урядом заходів був покладений край “вільності” закладів військової освіти, коли вони “були надані самі собі й залежали виключно від волі й поглядів своїх начальників”[1, с. 44].

Крім цього, протягом 1836-1837 рр. Штаб управління військовими навчальними закладами провів величезну роботу щодо створення Зводу законів, які стосувалися військових навчальних закладів. Підсумком цієї роботи став “Звід військових постанов”, який містив основні закони, що регулювали питання устрою та управління військовими навчальними закладами, закони про створення Штабу та Ради у справах військових навчальних закладів.

1843 р. відбулися подальші зміни в організації центрального управління військовими навчальними закладами, що безпосередньо було пов'язано із збільшенням їх кількості. Так, 1843 р. було видано Положення “Про управління військовими навчальними закладами”. Згідно з ним, вел. кн. Михайлу Павловичу було присвоєно звання Головного Начальника військових навчальних закладів, його повноваження тепер дорівнювали владі міністрів. З розширенням повноважень Головного Начальника був змінений і

характер Ради у справах військових навчальних закладів, яка перетворилася на дорадчий та спостережний орган. Організація центрального управління військовими навчальними закладами, встановлена Положенням 1843 р., зберігалася до середини 50-х рр. XIX ст.

Цілеспрямованість урядового курсу в галузі військової освіти, крім уніфікації навчальних програм, централізації системи управління військовими навчальними закладами, виявилася і в створенні єдиної державної ідеології. Потрібно було створити найбільш сприятливу для військових навчальних закладів “педагогічну” теорію, яка б допомагала формувати бажаний для самодержавства тип особистості вихованця. У цьому сенсі справжньою знахідкою стала “теорія офіційної народності” в основу якої була покладена відома тріада “Православ’я, Самодержавство, Народність”, яку сформулював граф С.С.Уваров.

Таким чином, за часів Миколи I відбулися значні зміни у системі військової освіти, що свідчило, з одного боку, про завершення процесу її формування, а з іншого, - про те, що державний устрій та система військової освіти знаходилися у постійному зв’язку та взаємодії. Перетворення, що відбулися в цій сфері, призвели до значних змін – створення єдиних навчальних програм для військових навчальних закладів, централізації управління в галузі військової освіти, посилення контролю за вихованням та підготовкою майбутніх офіцерів.

Джерела та література

1. Алпатов Н.И. Опыт кадетских корпусов – суворовским училищам / Н.И.Алпатов // Пограничник. – 1945. - №2. – С.42 – 48.
2. Воронов Н.И. Воспоминание об императоре Николае I и его семье бывшего кадета 2-го корпуса / Н.И. Воронов // Исторический вестник. – 1908. - №11. – С.253-270.
3. Гросул В.Я., Итенберг Г.С., Твардовская В.А., Шацилло К.Ф., Эймонтова Р.Г. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В.Я.Гросул – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 440 с.
4. Дубельт Л.В. Заметки г.-л. Л.В.Дубельта / Л.В.Дубельт // Голос минувшего. – 1913. - №3. – С.120-171.

5. Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению с 1700 по 1880 гг. В 3-х ч. / М.С. Лалаев – Спб.: Типография М.Стасюлевича, 1880. – Ч.2. – 283 с.
6. Пиксанов Н. Дворянская реакция на декабризм / Н. Пиксанов // Звенья. – М.-Л.: Academia, 1933. – Сб.2. – 202 с.
7. РДВИА. – Ф.326. – Комитет о военно-учебных заведениях под председательством К.И. Оппермана. – 1826-1831 гг. – 37 ед. хр.
8. РДВИА. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.1. Образование и деятельность Комитета о военно-учебных заведениях в России. – 1826 год май 13 – 1826 год июнь 15. – 124 лл.
9. РДВИА. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.14. Вопросные листы для гг. членов Комитета о военно-учебных заведениях. – 1827 год январь 20 – 1829 год декабрь 15. – 239 лл.
10. Столетие Военного министерства. Главное управление военно-учебных заведений. Исторический очерк / Составитель П.В.Петров – Спб.: Типография Военного министерства, 1907. – Т.10. – Ч.2. – 164 с.

Елена Козинец

ОСНОВНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ ПРАВИТЕЛЬСТВА НИКОЛАЯ I В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ВОЕННО-УЧЕБНЫМИ ЗАВЕДЕНИЯМИ

В статье рассматриваются преобразования в системе управления военно-учебными заведениями во II четверти XIX в. Анализируются причины, которые привели к необходимости преобразований, условия та направления деятельности органов управления военно-учебными заведениями, которые были созданы правительством.

Ключевые слова: Николай I, преобразования, управление, военно-учебные заведения.

Elena Kozynets

THE BASIC ACTIVITIES OF NICHOLAS I GOVERNMENT IN THE MANAGEMENT OF MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article deals with transformation in the management of military schools in the second quarter of the nineteenth century. The reasons of transformation, the conditions and activities of administrating authorities of military educational institutions which were created by the government are analysed.

Keywords: Emperor Nicholas I, reformation, management, military schools